

BÉRES TIBOR – LUKÁCS GYÖRGY

Kamatós pénz a Csereháton

A tanulmány a Cserehát aprófalvaiban az ún. kamatos pénzzel kapcsolatban lefolytatott kutatás eredményeit összegzi. A vizsgált háztartások a magyar társadalom legszegényebb 20 százalékába tartoznak; a háztartásgazdálkodást meghatározza, hogy a roma háztartásokat jellemző havi deficit általános és magas: 30–100 ezer forint között szóródott. A háztartások szinte folyamatos krízishelyzetben élnek, gazdálkodásukat a források és a kiszámíthatóság hiánya jellemzi. Az általunk vizsgált uzsorakölcsönt, kamatos pénzt elsősorban a passzív és motiválatlan csoport tagjai veszik fel. A tanulmány elemzi a kamatos pénzt felvevők gazdasági lehetőségeit és hátterét, illetve megpróbál választ adni a „mit lehet tenni ellene” kérdésre.

Az Autonómia Alapítvány vezetésével 2005 és 2008 között egy roma munkanélkülieknek szóló foglalkoztatási programot¹ vittünk végig a Cserehát településein. Ennek jegyében építőipari képzések zajlottak, majd egy foglalkoztatási blokk keretében a helyi roma lakosok házainak felújítására került sor. Eredetileg szintén a program része lett volna az a mikro-hitelezési pilot programelem is, melyet azonban végül más forrásból finanszíroztak. A program végrehajtásának három éve alatt folyamatosan beleütköztünk a helyi roma lakosok kiszolgáltatottságába, a pénzügyeik terén. E mögött egyrészt az alacsony szintű háztartási bevételek álltak, másrészt pedig az, hogy egyre nagyobb mértékben terjedtek az uzsorakölcsönök, s egyre jelentősebbé vált az uzsorásoktól való függés.

Az uzsora megjelenése két dolgot jelez: A társadalom legelesettebb, leghátrányosabb és legkiszolgáltatottabb csoportjai számára a szociális védőháló nem létezik, illetve nem nyújt tényleges védelmet; másrészt, hogy körükben a közösségi értékek és elvek helyett az anómia vált uralkodóvá. Közösségeik sokkal inkább tekinthetők kívülről – a többségi társadalom által – konstruált, rájuk erőltetett normák szerint működő egy-

¹ EQUAL program keretében megvalósult BRIDGE Fejlesztési Partnerség azonos nevű programja. Részletesebb információk a programról a www.equalhungary.hu oldalon találhatóak.

ségeknek, semmint belső, közös értékek mentén szerveződő csoportoknak. A *szegénység* nem új társadalmi jelenség, legfeljebb annak mértéke, a társadalmi különbségek viszonya változik, időről időre. Ugyanakkor annak a társadalmi szolidaritásnak, amely – szociográfiai leírások szerint – hosszú ideig működött, egyfajta sajátos védőhálót alkotva a szegénységben élő csoportokon belül, ma már szinte nyomát sem találjuk.

A szegénység csak az egyik kulcsfogalom az uzsora témáját illetően, a másik, s talán sokkal inkább meghatározó az *anómia*, amely egy társadalmi csoport alapvető szöveteinek meggyengülésére, hiányára utal. Egyre kevésbé jellemző a rokonsági kötelekekre, szomszédságra való támaszkodás, az egymásrautaltságból adódó összetartás; krízishelyzetek vannak, melyekben megoldások helyett az alá-fölérendeltségi viszonyok érvényesítése – vagyis a gyengébbek kihasználása – zajlik. Az uzsorások a szegénység helyi vámszedői, rendszerint maguk is annak a közösségnek a tagjai, ahonnan klienseik verbuválódnak. Az uzsora, a pénz mindenek feletti uralma a legközelebbi családi, rokonsági, baráti kötelekeket is felülírja. Ez nem következik csupán az anyagi szegénységből, ennek a helyzetnek a kialakulásához egy sokkal mélyebb társadalmi szegénységen keresztül vezet az út.

Az alábbiakban a pénzügyi kiszolgáltatottságnak erről az általunk leg-súlyosabbnak ítélt fajtájáról lesz szó.

1. Az uzsora meghatározása

„Uzsora: Kölcsönadott pénz használati díjaként követelt, aránytalanul és jogtalanul nagy kamat. Uzsorás az olyan ember, aki rendszeresen ad kölcsönt ilyen feltételekkel, kihasználva a kölcsönkérők szorult helyzetét. Latin eredetű szó ('usura'). Eredetileg kamatot jelentett.”²

A köznyelvben az uzsora szó jelentése az átlagostól, az általában elfogadottól jelentősen magasabb kamatra adott, általában illegális pénzkölcsönzést jelenti. Mi az alábbiakban a – viszonylag – kis összegű, a szegénykultúrát jellemző kölcsönökhöz kapcsolódó uzsorát fogjuk vizsgálni, míg a kvázi vállalkozási, befektetési célú magánhitelezés nem tárgya kutatásunknak. A továbbiakban az uzsora kifejezésen a szegénykultúrához kapcsolódó pénzkölcsönzést értjük, ebben az értelemben használjuk ezt a szót. S bár az uzsora szónak a magyar nyelvben több szinonimája is létezik, mi a Csereháton általánosan elfogadott „kamatos pénz” kifejezést fogjuk használni.

A következőkben áttekintjük, hogy kutatásunk során milyen és mennyire megbízható adatokat gyűjtöttünk, és hogy mely okok vezetnek annak a helyzetnek a kialakulásához, amelyben az uzsorakölcsön tűnik az egyetlen járható útnak. Elemezzük magát az uzsorát mint pénzügyi szolgáltatást, majd olyan megoldási javaslatokat próbálunk összegyűjteni, melyek ebből a kiszolgáltatott helyzetből kivezethetnek.

² <http://penzugy.uw.hu/fogalomtar.html>

2. Az adatok megbízhatósága és reprezentativitása

A BRIDGE Fejlesztési Partnerség vezetője, az Autonómia Alapítvány a program kezdetén egy kérdőíves adatfelvételt bonyolított le, amely nélkülözhetetlen volt a program tervezéséhez. Ennek keretében 2005-ben felmértük a térség falvaiban élő roma háztartások jövedelmi viszonyait, fogyasztási szokásait, munkaerő-piaci helyzetét és lakáskörülményeit, majd a program végén – 2008 tavaszán – megismételtük az adatfelvételt. A kérdőíves vizsgálatokat kiegészítve, a második adatfelvétellel egy időben fókuszcsoportos vizsgálatot is végeztünk.³ Ez utóbbi célja az uzsora jelenségének mélyebb feltérképezése volt. Az uzsora-jelenség elemzéséhez kétféle adattal rendelkezünk: egyrészt a már említett kérdőíves felmérés háztartási szintű bevételi és fogyasztási adataival, másrészt a fókuszcsoportos vizsgálat keretében felvett, hasonló struktúrájú adatokkal. Mindkét kutatásban ugyanazon kérdéssorokat használtuk a jövedelmi és a kiadási adatok gyűjtéséhez, vagyis ezek ebben a tekintetben összevetethetők.

A két kutatás célcsoportja nem teljesen esik egybe, és bár a különbségek jelentéktelennek tűnhetnek, bizonyos szempontból meghatározóak. A kérdőíves vizsgálatban olyan válaszadók szerepelnek, akik részt vettek vagy az EQUAL, vagy valamilyen hasonló képzési-foglalkoztatási programban;⁴ a fókuszcsoportos vizsgálat válaszadói azonban túlnyomórészt a munkaerő-piaci szempontból passzív csoportból kerültek ki.

A két adatfelvétel – a felvételek jellegével összefüggésben – kétféleképpen torzít. A kérdőíves felmérés személy–személy közötti találkozáson alapult, míg a fókuszcsoportos felmérés – értelemszerűen – csoportos, irányított beszélgetést jelentett. A kérdőíves adatokban jellemzően magasabbak a bevallott jövedelmek és némileg alacsonyabbak a kiadások, a fókuszcsoportos felvétel esetében pedig mindez fordítottan jelenik meg. Vagyis válaszadóink, egy számukra amúgy mindennapi kapcsolatokat is jelentő referencia-csoport keretében, hajlamosak nem bevallani jövedelmeik egy részét, még ha ez nagyon alacsony is; míg kiadásaikkal, nehéz anyagi helyzetükkel szívesebben büszkélkednek. (A különbségeket az is magyarázhatja, hogy a háztartási kiadások esetében többszöri rákérdezésre jobban felszínre kerültek azok a kiadásnemek, melyekre amúgy a válaszadó nem gondol a háztartás havi költségvetése kapcsán.) Az adatok elemzésekor a kapott válaszokat átlagoltuk. (A fókuszcsoportos kutatásnak természetesen nem kvalitatív adatgyűjtés volt a célja, ugyanakkor a részletesen lekérdezett jövedelmi-kiadási válaszokat nem szerettük volna figyelmen kívül hagyni.)

Adatfelvételeink nem tekinthetők reprezentatívnak a teljes Cseréhat roma lakosságára nézve, kutatásainkban ugyanis nem szerepelnek a tér-

³ 2005-ös felmérés: 30 település, település-szintű kérdőíves felmérés, 200 háztartási szintű kérdőíves felmérés; 2008-as felmérés: 20 település, település-szintű kérdőíves felmérés, 180 háztartási szintű kérdőíves felmérés, fókuszcsoportos vizsgálat 10 településen

⁴ A mintában szerepelt egy olyan kontrollcsoport, amelynek tagjai képzési-foglalkoztatási programokat tekintve passzívak voltak az elmúlt két évben.

ség városai.⁵ Ugyanakkor a legfontosabb jövedelmi és kiadási viszonyokat vizsgálva alapvetően homogénnek tekinthetjük a mintáinkat: a Cserhát kistelepülésein élő, többgyerekes roma háztartások, melyekben jellemzően senki sem rendelkezik stabil, kiszámítható és legális munkajövedelemmel. A munkaerőpiachoz való kapcsolódást a különböző munkaerő-piaci programokban való részvétel (ezek elsősorban közhasznú foglalkoztatási programok), illetve a fekete- és szürkegazdaságban elérhető munka jelenti. A vizsgált háztartások jövedelmeit alapvetően a munkaerő-piaci támogatások és a szociális transferek határozzák meg. Vagyis a háztartások bevételi oldalát – jó közelítéssel – becsülni tudjuk a városok roma lakosait illetően is, a kiadásaikat azonban nem.⁶ Felméréseink adatait a KSH és a Tárki lakossági és háztartási felméréseivel tudjuk egybevetni.

3. A roma háztartások főbb demográfiai jellemzői

A roma háztartások nagyságát vizsgálva azt találjuk, hogy elsődlegesen a nukleáris családmodell a leggyakoribb, melyben átlagosan 3 gyermeket vállalnak a szülők.⁷ Kivételek természetesen vannak, de az 5 vagy 6 gyermeket vállaló családok egyre ritkábbak, csakúgy, mint a több generáció együtt élésével jellemezhető háztartások. Utóbbi elsősorban az életciklusok meghatározott szakaszaiban jellemző: fiatalok költöznek össze, és amíg nem sikerül saját házhoz jutni, addig a szülőkkel közös háztartásban élnek; illetve 50 év körüli, vagy afeletti háztartásfők „vesznek magukhoz” idősebb, gondozásra, ellátásra szoruló rokonokat, ismerősöket. (Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy egy ilyen adatfelvétel szükségképpen egy időpontról nyújt egyfajta pillanatfelvételt. Kérdéseink között nem szerepeltek a háztartások jövőbeni tervei, így a további gyerekvállalás sem.)

Válaszadóink nagy többsége (95%) saját tulajdonú családi házban él. A lakáshelyzet a legtöbb esetben abban az értelemben megoldott, hogy a gyerekekkel is bíró fiatal párok viszonylag könnyen hozzá tudnak jutni szocpolos házakhoz. Az ingatlan bérlet nagyon alacsony számban fordul elő, és ugyancsak kevés – bár egy kicsit gyakoribb – a rokonok, ismerősök házában szívésségi alapú használata. A fenti alaphelyzetek természetesen időről időre változhatnak – pl. a család egy része elköltözik, vagy különböző élethelyzetek miatt a háztartásfő hosszabb-rövidebb időre nem lakik a családdal –, de ezek a helyzetek ideiglenesek.

⁵ Mivel a BRIDGE program a falvakra koncentrált, ezért a programhoz kapcsolódó kutatások is ehhez a települési szinthez igazodtak. Mindennek elsősorban a számosság jelentette az okát, hiszen jelen foglalkoztatási pilot program kezelhetetlen lett volna a városokat is bevonva. Másrészt a falvak lakosai hátrányosabb helyzetben vannak a városiakhoz képest, még a Cserhát viszonylatában is.

⁶ Azzal az előfeltevéssel élünk, hogy a városokban valamivel könnyebb alkalmi munkákhoz jutni, esetleg magasabb napszámot kialakítani. A kiadási oldal is csökkenhet az utazással kapcsolatos költségekkel, valamint az élelmiszerek is alacsonyabb áron vásárolhatók meg. Ugyanakkor a városi lét magasabb kommunális költségekkel járhat együtt, de ezekről nem rendelkezünk pontos adatokkal.

⁷ A háztartások átlagos nagysága 4,7 fő.

Mint az előzőekben már említettük, a családok többsége saját tulajdonú házban lakik, melyeket jellemzően vagy az elmúlt 10–15 évben építettek szociálpolitikai támogatás igénybevételével, vagy amelyek régi építésű – 100–120 éves – parasztházak. A régió egy-két településen épültek az 1960-as években az ún. „CS”-házas telepek, melyek azonban még a mai napig is állnak. Az átlagosnak mondható családi ház 60–70 m² közötti alapterületű, fürdő és WC nélküli épület. A szigetelés nélküli, rossz minőségű házakat rossz hatékonyságú dobkályhákkal és ún. masinákkal fűtik. A házak túlnyomó többsége nem rendelkezik sem víz-, sem fal-, sem tetőszigeteléssel. S bár a házak többsége komfort nélküli, az utóbbi 5-8 évben egyre többen építenek épületen belüli fürdőt és WC-t. (Ez utóbbi főleg azért jelzi jól válaszadóink kiszolgáltatottságát, mert hivatalosan komfortosnak épültek a házaik; a szocpólos házakat fürdőszobával vette át a helyi építési hatóság. A szocpólos építkezés költségvetésébe azonban a fürdő nem fér bele, ezért ennek kiépítését később, saját erőből, kölcsönökből tudják csak megoldani a tulajdonosok.) Mivel falusi környezetről beszélünk, fontos megjegyezni, hogy a házak túlnyomó többségéhez nem tartozik sem gazdasági épület, sem háztáji föld, sem konyhakert. Vagyis az alapvető infrastrukturális háttere sincs meg egy esetleges háztáji, konyhakerti gazdálkodásnak vagy állattartásnak. (Sajátságos, hogy sok helyen ugyan volna lehetőség a konyhakert művelésére, ezzel mégsem élnek a házak tulajdonosai.)

Az iskolai végzettséget tekintve a férfiak közül egyre többen rendelkeznek szakmával, ami általában OKJ-s képzések elvégzését jelenti. A nők túlnyomó többsége maximum az alapfokú iskolát fejezi be. Gyakori a korai iskolaelhagyás, ami elsősorban a középiskolás generációra jellemző, és rendszerint élettársi kapcsolatok kialakulásához köthetően. A lányok többsége nem jelentkezik, és így nem is vesz részt a középfokú oktatásban, az esetek döntő többségében a korai családalapítás miatt.

Rendszeres és hivatalos munkajövedelemmel a roma háztartások nagy része (90%-a⁸) nem rendelkezik. A munkaerőpiachoz való kapcsolatukat a különböző foglalkoztatási programok, a helyi közhasznú programok, illetve a szürkegazdaság határozza meg. Utóbbi vagy helyi napszámot jelent – a Cseréháton jellemzően erdészeti vagy építőipari munkát –, vagy azt, hogy egy vállalkozó „elviszi” az embereket egy- vagy kéthetes turnusokban Budapestre, illetve Nyugat-Magyarországra dolgozni. Mindez azért inkább szürke árnyalata a gazdaságnak, mert a folyamatos munkaügyi ellenőrzések miatt legalább a napi bélyeg beragasztását (vagy készenlétbe helyezését) az alkalmi munkavállalói könyvbe a munkaadók is szem előtt tartják. A napszám a térségben, a munka típusától és a munkaadótól függően 3,5–6 ezer forint között mozog. A távoli – heti, kétheti hazautazással járó – munkával azonban akár napi 8–12 ezer forintot is meg lehet keresni. Vannak ugyan ennél magasabb napszám-ígéretetek is, elsősorban építőipari szakmunkára, ezen ígéreteket azonban maguk az érintettek is kétségekkel fogadják, magyarán nem hiszik, hogy ezt a pénzt

⁸ E statisztikai adat a mintavételi eljárás miatt nem tekinthető reprezentatívnak. Eleve olyan válaszadókat is kerestünk, akik részt vettek foglalkoztatási programokban, vagyis ez a szám a valóságban még magasabb lehet.

ténylegesen ki is fizetik nekik. Az ugyanis a helyiek munkatörténetének szerves és megkerülhetetlen része, hogy melyik munkán, melyik vállalkozó hogyan nem fizette ki őket, szerződés hiányában pedig futhattak a pénzük után. Ez a mindennapi gyakorlatban annyit jelent, hogy a megállapodott napszámot ki nem fizető vállalkozót megpróbálják felkutatni, ami egy borsodi faluban elő embernek nem annyira egyszerű feladat (pl. Budapesten), így végül fizetés nélkül, vagy az előre kialkudott pénzük egy töredék részével utaznak haza.

A vizsgált térségben egy átlagos háztartás bevételi oldalára a szociális transferek (rendszeres és eseti szociális segélyek, anyasági ellátással kapcsolatos járandóságok, illetve a családi pótlék) túlsúlya jellemző. Mindez azt is jelenthetné, hogy amennyiben a háztartás egy tagja munkához jut, akkor a család jövedelmi viszonyai – és ennek szerkezete – alapvetően megváltozhat, ez azonban csak részben érvényesül. A háztartás jövedelmi szerkezete ugyan némileg megváltozik, de a bevételek nagyságrendje nem. A különböző szociális szabályzások miatt ugyanis amennyiben egy háztartás már rendelkezik munkajövedelemmel is, abban az esetben annak tagjai alacsonyabb szociális támogatásra jogosultak. Mindez jogosnak mondható, ugyanakkor többgyerekes családokról, illetve havi 25 ezer forintos szociális támogatásról és a minimálbért éppen meghaladó munkajövedelmekről van szó. Hasonlóképp visszásnak tűnik, hogy az 500 ezer forintot meghaladó autó tulajdonlása (vagy lízingelése) automatikusan a szociális támogatás megvonását vonhatja maga után. Mindez egy olyan régióban, ahol a munkához jutás egyik legnagyobb akadálya a munkahelyek hiánya (vagyis utazni kell ahhoz, hogy valaki munkához jusson).⁹

A jövedelmi viszonyokat vizsgálva válaszadóink a magyar társadalom legszegényebb 20 százalékába tartoznak: a háztartások egy főre jutó havi bevétele átlagosan 23 800 forint.¹⁰ Lévéen, hogy a munkahelyek nagyon alacsony száma miatt a kétkeresős háztartás inkább csak a kivételt jelenti, ezért sem az alkalmi munkák, sem a hosszabb-rövidebb ideig tartó munkaviszony nem vezet a jövedelmi viszonyok ugrásszerű javulásához. Átlagban napi plusz 2-3 ezer forint a háztartás szintjén összességében csak minimális emelkedést jelent. (A be nem jelentett napszámából befolyó jövedelem ugyanis nem rendszeres, míg a napi kiadások azok. Így könnyen kiszámolható, hogy amennyiben valaki havi 10 napot dolgozik feketén, és így a szociális segélyek mellé plusz 30 ezer forintot keres, az egy öt tagú család esetében fejenként napi 200 forint többletet jelent.)

Nézzük meg, hogy pontosan mennyit is ér ez a jövedelem. Válasz-

⁹ Ez a helyzet idén annyiban változott, hogy az adott értékhatárt 1 millió forintra emelték.

¹⁰ Ez napi 5 USD-nek felel meg. Amennyiben ennek az összegnek a szórását tekintjük, akkor azt találjuk, hogy a „passzívák” között inkább a napi 2-3 dolláros büdzsé az általános. Mindez azért érdekes, mivel az ENSZ szegénységgel kapcsolatos felméréseiben a napi 1-2, illetve a napi 3-4 dolláros jövedelmi szinteket vizsgálják, mint extrémnek tekinthető szegénységi küszöböket. Vagyis a hazai szociális ellátás a legdepresszívabb földrajzi térségben nem elegendő arra, hogy a társadalom egy jelentős része – a rendszeres jövedelmi szinteket nézve – egy nagyon súlyos, a harmadik világ országaira jellemző szegénységi szintet meg tudjon haladni. Lásd: Abhijit V. Banerjee – Esther Duflo: The Economic Lives of the Poor, Journal of Economic Perspectives, 2007/21. 141–167. o.

adóink átlagosan havi 102 ezer forint háztartási szintű jövedelemmel rendelkeznek. Ennek a jövedelemnek a túlnyomó része (90 százaléka) ún. szociális transzfer, aminek közel a felét a családi pótlék jelenti. A kapott adatok értelmezését segítő hasonlítsuk össze ezeket a KSH létminimum-számításaival (1. táblázat). Eszerint az általunk mért háztartási szintű bevételek a létminimumnak mintegy 50-60 százalékát teszik ki.¹¹ A családszerkezet érdemben nem befolyásolja ezt a lemaradást, tehát a „csak a szociális segélyek miatt gyereket vállaló roma családok” hamis sztereotípiája itt megdől: mert ugyan a gyerekek számával együtt emelkedik a háztartás összes bevétele is, de ez ugyanúgy csak a létminimum felét éri el, mint kevesebb gyerekekkel.

1. táblázat A KSH létminimum-számítás, valamint a saját adatfelvétel eredményeinek összehasonlítása

Aktív korúak	KSH számítás* a háztartásra		BAZ* adatfelvétel a háztartásra		BAZ adatok a KSH %-ban a háztartásra	
	Létmi- nimum	Élelmiszer	Bevétel	Élelmiszer	Létmi- nimum	Élelmiszer
1 felnőtt	66 271	17 577	25 850	10 500	39,0	59,7
1 felnőtt 1 gyermekkel	109 347	31 252	80 000	30 000	73,2	96,0
2 gyermekkel	142 483	44 927	68 000	35 000	47,7	77,9
2 felnőtt	115 974	35 154	77 663	28 750	67,0	81,8
2 felnőtt 1 gyermekkel	159 050	48 829	85 947	29 000	54,0	59,4
2 felnőtt 2 gyermekkel	192 186	62 504	97 305	44 375	50,6	71,0
2 felnőtt 3 gyermekkel	218 694	76 179	119 291	40 000	54,5	52,5
2 felnőtt 4 gyermekkel	245 203	89 854	129 119	48 182	52,7	53,6
3 felnőtt 1 gyermekkel	208 754	66 406	105 100	45 000	50,3	67,8

* KSH 2007. évi létminimum-számítása

** Az Autonómia Alapítvány adatfelvétele 2008 márciusában

Ezt követően vizsgáljuk meg, hogy miként néz ki a háztartások kiadásainak szerkezete (2. táblázat). Az alapadatok szintjén azt találjuk, hogy a roma háztartások nagyságrendileg közel ugyanannyi pénzt költenek havonta, mint az átlag magyar háztartások: 132 ezer forintot.¹² A különbség a háztartásnagyságban rejlik, ugyanis míg az átlagos háztar-

¹¹ Ez elsősorban abból adódik, hogy az ún. szociális minimum – vagyis az egy család által elérhető szociális segélyek összege nem éri el a KSH által számított létminimum 50%-át.

¹² Társki Háztartás monitor 2007.

tásokban 2-3 fő él (átlag 2,6), addig a roma háztartások esetében 2 fővel több jut ugyanennyi kiadásra (átlag 4,7).

A roma háztartások esetében a kiadások legnagyobb része az élelmiszerre jut, az összes bevétel 38 százalékát teszi ki, szemben az átlagos 23 százalékkal. Az élelmiszerek kapcsán érdemes egy pillanatra megállnunk, és értelmezni a kapott adatokat. Az, hogy a roma családok a saját bevételeik nagyobb hányadát költik élelmiszerre, nem jelenti azt, hogy nominálisan is közel annyit fordítanak erre, mint az átlagos családok. A KSH létminimum-számítását figyelve azt láthatjuk, hogy a létminimumon belül számolt élelmiszerszükséglet 50-80 százalékát tudják megvásárolni ebből az összegből válaszadóink – magyarán az élelmiszerre költött összeggel nem fedezhető a létminimum szintjén való megélhetés. Ez minden háztartáskategóriára vonatkozóan érvényes, de különösen a több gyerekekkel bírókra. (Itt érdemes kitérni arra az anomáliára is, hogy ugyan a Cseréhát aprófalvairól van szó, az élelmiszer mégis drágább, mint a városokban. Mint arról már írtunk, a házak nagy része vagy nem rendelkezik mezőgazdasági termelési infrastruktúrával, vagy csak egyszerűen nem folytatnak ilyen tevékenységet az itt lakók. Ebből adódik az a furcsa helyzet, hogy a falvakban élők jelentős felárral jutnak hozzá mind a hús-, mind a zöldség-gyümölcs termékekhez, az alapszükségletnek számító kenyérről, tejről nem is beszélve. A transzferköltségek a magasabb áraknak csak egy részét magyarázzák, a monopolhelyzetben levő kiskereskedők, áruházláncok áraiban a kiszolgáltatottság itt is tetten érhető.)

A kiadások következő, nagyobb csoportja a lakásfenntartási költségeket foglalja magába, elsősorban a házak rezsiköltségeit. Ennél a tételnél szintén azt tudjuk elmondani, hogy arányaiban megegyezik az átlagos háztartások kiadás-arányaival, nominálisan azonban annak kevesebb mint felét teszik ki. Ez különösen annak a fényében szomorú, hogy rossz állapotú, szigetelés nélküli házakról van szó, melyeknek a fűtésére azért nem költenek többet, mert nincs miből.

Arányaiban magasabb a roma háztartások élvezeti és ruházati cikkek-re fordított kiadása – az előbbi a szegénykultúra klasszikusnak mondható velejárója.

Nagyon szembeötlő a közlekedési és hírközlési költségekben mutatkozó eltérés, ami az átlagos 21 százaléknyi kiadással szemben mindössze 6 százalék a roma családok esetében. Ez egy újfajta röghözkötöttséget jelez: a klasszikusnak számító havi egy utazás itt csupán a munkaügyi központban való, kötelező jelentkezéssel azonos. Válaszóinknak nincs arra pénzük, hogy elhagyják településüket, társadalmi bezártságuk nagyon erős földrajzi megkötöttséggel párosul. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha a Tárki adatai alapján a 6-7 százaléknyi közlekedési kiadás az „átlagos” – ez esetben valószínűleg kategorizációs problémáról van szó. A módszertani megfontolásokon túl azonban marad a havi egy, maximum két alkalommal jellemezhető utazás a munkaügyi központ kirendeltségébe.

2. táblázat: A háztartások kiadásainak szerkezete a KSH, a Tárki, valamint a saját adatfelvétel eredményei alapján

Megnevezés	KSH %	Tárki % (átlag)	Tárki % (átlag az alsó ötödre)	BAZ adatok %
Élelmiszerek	23	35	28	38
Élvezeti cikkek	5	4	8	9
Ruházkodás	5	5	5	9
Lakásfenntartás	19	25	20	20
Háztartásvitel, lakásfelszerelés	5	2	4	0
Egészségügy, testápolás	6	5	4	4
Közlekedés, hírközlés	21	6	7	6
Művelődés, üdülés, szórakozás	8	2	5	0
Egyéb személyes célú kiadás	3	8	8	9
Lakásberuházás	5	4	11	3
Összes kiadás/fő	64 127 Ft	60 360 Ft	45 737 Ft	28 644 Ft
Összes kiadás/háztartás	166 730 Ft	131 448 Ft		132 400 Ft

1. A KSH 2007 adat átlagos háztartáslétszámmal (2,6) való felszorozása
2. Tárki Háztartásmonitor 2007 adat

4. A pénzügyi krízis formái, az uzsorajelenség „keresleti oldala”

A háztartásgazdálkodás egy következő, nagyon fontos adatát akkor kapjuk meg, ha a bevételi és a kiadási oldalakat összehasonlítjuk egymással. Az egyik legfontosabb eredmény a roma háztartásokat jellemző havi deficit általánossága és mértéke volt. A vizsgálatba bevont háztartások szinte mindegyikének magasabbak voltak a havi kiadásai, mint a bevételek: a deficit 30–100 ezer forint között szóródott.

Bár több tanulmány, elemzés is foglalkozott már azzal a csodával, hogy miként tud(na) egy család megélni évek óta szinte kizárólag szociális transzferekből, mi mégis felhívnánk a figyelmet arra a gazdasági abszurditásra, amely a megkérdezett családok bevételeinek és kiadásainak folyamatos különbségével jellemezhető. Az interjúk során persze megfogalmazódott bennünk, hogy az adatok akár pontatlanok is lehetnek: ha a valóban folyamatos, havi több tízezres deficit jellemzi a háztartások gazdálkodását, akkor még az uzsora nélkül is többszázszoros teljes adósságállományt halmoztak volna fel. Erről azonban adatközlőink nem tettek említést. Tartozásaik csak ritkán lépték túl a százezer forintos küszöböt (ebben az esetben sem a „tőketartozás”, hanem a kamatos pénz uzsorakamat része teszi ki a tartozás zömét), fogyasztási (személyi) hitellel kapcsolatos kereskedelmi banki tartozásról pedig összesen egy-két személy beszélt. Korábban már volt arról szó, hogy adataink miként torzíthatnak, ami természetesen előfordulhat a feketemunka bevallásakor is. Ugyanakkor nem tűnik reálisnak, ha a teljes családi gazdálkodási deficitet a feketemunkából származó jövedelemmel akarnánk betömni. Igaz, pontos statisztikai adatokkal nem rendelkezünk, de azt tudjuk, hogy messze nem minden munkanélküli jut rendszeres és ilyen összegű, be

nem vallott jövedelemhez. Ugyancsak kérdéses lehet a kiadási adatok pontossága. A legtöbb család nem vezet nyilvántartást a napi, illetve havi kiadásairól, ugyanakkor néhány „alapadatot” így is biztosnak lehet tekinteni. A havonta nem változó közüzemi és egyéb szolgáltatási költségek (vízdíj, szemétszállítás, tv-szolgáltatás, busz- vagy vonatjegy) biztosnak tekinthetők, akárcsak a fűtésre fordított pénz. (Azt mindenki tudja, hogy mennyi fát hozatott a téltre, a tűzifa ára is többnyire stabil a térségben, de legalábbis települési szinten.) A szoftnak tekinthető adatok leginkább az ételkészítésre és a ruházatkódásra vonatkoznak. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy az ételkészítésre fordított, „bevallott” összeg is csak egy része a létminimumhoz szükségesnek, vagyis az sem képzelhető el, hogy annál az összegnél a havi deficittel kevesebbet költsenek. Vagyis a nagyságrendileg jól mért havi háztartási szintű hiányokat valahonnan fedezni kell. Ez mindenképpen valamilyen kölcsönt jelent, akár kamatos pénzt, akár hitelintézetit, akár ún. providentest¹³.

A vizsgálat során nem kaptunk egyértelmű választ arra vonatkozóan, hogyan tudják ezt a deficitet finanszírozni, felhalmozódását megakadályozni. Krízishelyzetben az uzsora maximum havi pár tízezer forint erejéig jelenthet megoldást, de ez a következő hónapban (hetekben) értelemszerűen aránytalanul tovább növeli a háztartási kiadást, így azt mondhatjuk, hogy a vizsgálat nem hozott racionális magyarázatot a problémára.

Mint utaltunk rá, a válaszadók nagy többsége nincs pontosan tisztában a saját, pontos havi kiadásaival (a bevételek tekintetében nincs meg ez a pontatlansági tényező, hiszen a kérdőíves vizsgálatok is kizárták a nagyságrendileg magasabb bevétel lehetőségét). Ugyanígy problémát jelent, hogy a kiadások közül hiányzik egy, sajnos a családok tetemes részét sújtó tétel: a különféle szabálysértési bírságok összege. A többnyire falopás¹⁴, esetleg közlekedési szabálysértés miatt kirótt bírságok több tízezer forintra rúgnak. Bár erre kaphatnak részletfizetési haladékokat, de tekintve az egyébként is deficitese háztartási költségvetést, ezek nagyon megterhelik a családok gazdálkodását.

A vizsgálat során is szembesültünk azzal a ténnyel, hogy nagyon nehéz definiálni a krízishelyzetet a megkérdezett családokban, mivel szinte folyamatosan krízishelyzetben élnek. Még azokban a családokban (háztartásokban) is, ahol nem tartoznak az uzsorásoknak, a bevételek messze elmaradnak attól, hogy fedezzék az alapszintű, létfenntartást biztosító

13 A Provident a maga hitelkondícióival és működési módjával különbözik a hagyományos kereskedelmi bankoktól, így külön megkérdeztük, vettek-e föl a kérdezettek hitelt innen. Bár többen is jelezték, hogy vagy a múltban, vagy éppen most kliensei a pénztézetnek, de ez sem jelent általánosan elérhető forrást a deficit finanszírozásában. Fontos megjegyezni, hogy bár a Provident tevékenységéről pontos ismeretei vannak a kérdezetteknek, ez a lehetőség már csak azért sem jelenthet alternatívát az illegális uzsoratevékenységhez képest, mert több faluban is jelezték: a Provident már nem helyez ki hitelt a „cigánysoron”, azaz a Provident hitelbírálati eljárása is kockázatkerülőbb lett, valószínűleg az átlagosnál magasabb bukási kockázat miatt.

14 A fókuszcsoporthoz tartozók során felmerült, hogy a fűtési költség valójában alacsonyabb lehet az eltűntelt fa értékénél, mivel többen is bevallották, hogy kénytelenek illegálisan beszerezni a tüzelőt. Ugyanakkor a falopásért kirótt bírságok összege ezt a „megtakarítást” többé-kevésbé eltünteti.

kiadásokat. Így családnagyságtól, fogyasztásszerkezettől, rendkívüli kiadásoktól függően minden hónapban bekövetkezik a pénzügyi krízis, ami a fogyasztás radikális csökkentését vonja maga után. Ez nem azt jelenti, hogy vállalható minimumra szorítják a kiadásokat, hanem azt, hogy a táplálkozás, ruházkodás, fűtés esetében a lehetőségek már az egészséget kockáztató mérték alá csökkennek. A családok stratégiája nagyjából megegyező: „Visszafogom a kiadást, kamatos pénzt veszek fel. Visszakérem és adom tovább, annak, akinek tartozok. Gomba, falopás és a fa továbbadása.” Az uzsorások számára tehát nem szükséges mindenképpen valamiféle rendkívüli krízishelyzet, hiszen majd’ mindenki rászorul a hó végén, vagy akár már hamarabb is a kölcsöneikre. Ugyanakkor nem volt olyan válaszadó, aki az állandónak mondható háztartási büdzsé-deficit miatt vett volna fel kamatos pénzt. Szinte minden esetben valamilyen speciális krízishelyzet folyományaként kerül erre sor: gyerekek betegségei, családi tragédiák és események is megjelentek a kamatos pénz felvételének okaként. Ez utóbbiak esetében a temetés és a kórházi kezelés volt a leggyakoribb ok, de egy válaszadó a férj börtönbe kerülését is említette. Ha temetésre kerül sor, a pap gyakran csak akkor hajlandó egyházi temetést szolgáltatni, ha a család befizeti az addig elmaradt egyházadót (válaszadói említés: 12 000 forint). A kórházi kezelés esetében főként az egyébként nem utazó család hirtelen megnövekedő útiköltsége jelenti a fedezet nélküli tételt, de a gyógyszerek kiváltása is lehet az uzsorakölcsön felvételének oka. (Több válaszoló állította, hogy képtelen a krónikus betegségére felírt gyógyszerek kiváltására.) A rendkívüli kiadások közt nem szerepelt azonban a korábban valóban kalkulálható kiadásfajta, így nem találkoztunk keresztelőre, esküvőre vagy gyerekek iskoláztatására felvett kölcsönrel.

Mint ahogy az első típusú, „rendszeres krízishelyzet” esetében, úgy a váratlan válság esetében sem számíthatnak a háztartások más forrásra, mint az elég bizonytalan, az önkormányzat által folyósított, rendkívüli szociális segélyre, vagy az uzsorakölcsönre. Minden csoportban szóba került a családi-baráti kölcsön lehetősége, de ennek akadályát jelenti, hogy az érintett települések szinte teljes társadalma – így maguk a rokonok, barátok is – hasonlóan rossz anyagi helyzetben vannak, így jelentősebb összegű kölcsön nyújtására nem képesek.

Mindenesetre arra a kérdésre, hogy mit tennének, ha kétszázezer forint szabad felhasználású forráshoz (nem hitelhez) jutnának, a kérdezettek második legnépszerűbb válasza az volt, hogy a rokonoknak, barátoknak adnának belőle, hogy ők is rendezhessék tartozásukat. A fentiek után nem meglepő, hogy egyetlen háztartás esetében sem találkoztunk a megtakarítás bármiféle formájával sem.

A megtakarítás hiánya mellett a pénzügyi tervezés szinte teljes hiánya, esetleg nagyon rövid távú kalkulációk léte jellemzi a háztartásokat. Mivel a biztosan kalkulálható háztartási jövedelmeket szinte kizárólag a szociális transferek teszik ki, amelyek azonban nem elegendőek a háztartási kiadások fedezésére, a tervezésre legfeljebb az alkalmi munkát biztosító hónapokban, vagy azokban a szerencsésebb időszakokban nyílna lehetőség, amikor – közhasznú foglalkoztatás keretében – kereső van a családban. Megjegyzendő azonban, hogy egy háromgyerekes család esetében

már ebben az esetben sem éri el a háztartás bevétele a KSH által meghatározott létminimum értékét.

A kutatásban szereplő háztartásokban az egy főre jutó, *átlagos havi bevétel* 23 800 forint, ami alig ötezer forinttal több, mint egy átlagosnak tekinthető család egy főre eső *élelmiszerminimum* értéke. Ilyen kondíciók mellett a pénzügyi tervezés gyakorlatilag csak arra szorítkozhat, hogy a kiadásokat csökkentse – de ez nem jelent egyszersmind optimalizálást is. „Mit csinálok, ha elfogy a pénz? Nem eszem. Megveszem a gyerekeknek a kenyeret, mert az kell, én meg csak cigit veszek, mert anélkül nem bírnám. Ha az van, nem vagyok éhes sem annyira. A gyerek meg kap legalább az iskolában enni. Van, hogy nem eszem két napig.”

5. Az uzsora működése, az uzsorajelenség „kínálati oldala”

„Mennek az autóval a falu főutcáján és kiszólnak, hogy kell-e pénz. Mindig tudják, valahogy érzik, hogy kinek kell, ki van megszorulva. És persze, hogy azt mondja az ember, hogy kell.”

Az előző részben bemutattuk, hogy az uzsora áldozatai (azaz a cserhádi aprófalvak háztartásainak zöme) szinte folyamatos pénzügyi krízisben vannak, így az uzsorások piaca gyakorlatilag korlátlan. A „piac” keresletének gyakorlatilag főként az áldozatok visszafizetési képessége (vagy értékesnek tekinthető ingatlanjaik, ingóságaik megléte) szab korlátot. Mielőtt az uzsora működését bemutatnánk, szükséges tennünk némi fogalmi, kategorizációs distinkciót.

Túlságosan is egyszerűsítő lenne az a magyarázat, amely szerint a szegénységgel jellemezhető élethelyzetben élő egyének, családok automatikusan kamatos pénzeket vesznek fel, ezáltal még tovább nehezítve későbbi anyagi helyzetüket. Már maga a kategória – „szegények” – is túlságosan általános, fontos részleteket takar el, ezért nagyon is érdemes további csoportokra bontani. Egy 2008 nyarán lezajlott kutatás keretében¹⁵ arra kértük válaszadóinkat, hogy – a saját maguk által – szegénynek minősített közösségeiken belül csoportosítsák a közösségek tagjait, gazdasági aktivitás, jövedelmi helyzet, pénzügyi forrásokhoz való hozzáférés szerint. Az így kapott társadalmi hierarchia meglehetősen nagy egyezést mutatott, a településtípustól, földrajzi területtől függetlenül.

3. táblázat *Társadalmi ön-kategorizáció a roma közösségeken belül*

	Város (%)	Falu (%)
Vállalkozók	5	5
Kisvállalkozók, piacozók	5-10	1-2
Dolgozók, foglalkoztatottak	10	1-2
Aktív, motivált szegények	30	40
Passzív, motiválatlan szegények	40	50
Hajléktalanok	5	–

¹⁵ Financial market segmentation among the Roma communities in Hungary, OSI-MFC–Autonómia Alapítvány. Kézirat, jelenleg feldolgozás alatt.

A kapott társadalmi kategóriák természetesen nem statikusak, a legmeghatározóbb különbség a gazdasági aktivitás mentén húzódik – ez alapján dől el, hogy ki éppen melyik kategóriába tartozik. Külső pénzügyi források szinte minden csoport számára elérhetőek valamilyen módon, hol hivatalos, hol kevésbé hivatalos formában. A pénzügyi források közé tartoznak a különböző magánkölcsonök, így az uzsora is. Nagyon leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy különbség van egyrészt a különböző uzsorakölcsonök között (futamidő, kamat, összeg tekintetében); illetve az uzsorakölcson felhasználását tekintve is (kis összegű krízishitel, átmeneti, de betervezett, és így visszafizethető kölcson stb.). Mindezt egy sok visszacsatolással rendelkező folyamatként érdemes elképzelni. Az általunk vizsgált uzsorakölcson, kamatos pénzt elsősorban a passzív és motiválatlan csoport tagjai veszik fel. A felvett kölcsonök teljes, időre teljesített törlesztése vagy eleve reménytelen, vagy automatikusan újabb kölcsonök felvételéhez vezet, és mindezt a kölcsonadók is bekalkulálják. Ebben az esetben nem egyszerű kölcsonról van szó: a kliensek hosszú távú pénzügyi kiszolgáltatottsága és egyfajta függőségi viszony kialakulása szerves része a folyamatnak. Minden külső pénzforrás megszerzése lehet egy adott megélhetési, túlélési stratégia része, vagy akár egyfajta közösségen belüli redisztribúciós és reciprocitási rendszer alapja. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy sok esetben ezt a funkciót is ténylegesen betöltheti a kamatos pénz, de az általunk vizsgált változata nem ezt szolgálja, hanem kiszolgáltatottságra épül és egyoldalú függőséghez, ennek maximális kihasználáshoz kapcsolódik.

A következőkben ennek a típusú uzsorahitelnek a működését próbáljuk bemutatni.

A kamatos pénz elfogadása röviden a következő folyamatot jelenti: a rászorult család kölcsonöt kér, melynek összegét *nagyon rövid határidőre* kell megadnia. Jellemzően 1-2 hónapos futamidejű kölcsonokról van szó, a futamidő leginkább a kölcson nagyságától függ. Az ügyletet *írásban nem rögzítik*, nincs szerződés, hiszen a résztvevők pontosan tudják a részleteket. A visszafizetéskor 50-100% kamatot kell fizetni a kölcson után. A standard banki terminológia – tőke, kamat, fedezet – természetesen szóba sem kerül. Sem az uzsorások, sem a hitelezettek nem számolnak éves kamatot, egyszerűen a felvett hitel és a visszafizetendő összegek kerülnek szóba. A visszafizetés *nem önkéntes*, vagyis a kockázatminimalizálásra törekednek a hitelezők: minden hónapban, segélyosztáskor megjelennek az uzsorások (leginkább a postánál), s a kamatos pénzesek havi első részletét az uzsorásoknak fizetik ki az adósok. A tartozást minden esetben vissza kell fizetni, s ha az előre megbeszélte időpontra ez nem sikerül, akkor a hitelező *a további hónapokra újabb kamatokat számolnak fel*. Általánosnak mondható, hogy valamennyit mindenképpen kell fizetni minden hónapban, de amennyiben ez nem a pontos összeg, akkor az adós egy hosszú, egyre követhetlenebb és reménytelenebb adósságspirálba kerül. Többen említették válaszadóink közül, hogy a gyerekek betegsége miatt kellett felvenni kamatos pénzt, amiből csak több év alatt, nagyon kemény spórolás és nélkülözés eredményeként tudtak kikeveredni.

Az adott településeken a szegénységben élő roma lakosok körülbelül

20 százaléka szorul rá arra, hogy kamatos pénzt vegyen föl. Nem statisztikai érvényességgel, de azt mondhatjuk, hogy minél magasabb egy adott településen a romák aránya, annál nagyobb arányban szorulnak kamatos pénzre, és ezzel arányosan magasabb a helyi uzsorások száma is. Az inkább csak a szabályt erősítő kivételként fordul elő, hogy egy háztartás több uzsorásnak is tartozik, és az uzsorások is kerülnek az effajta helyzeteket. Bár a kérdezettek hangsúlyozták, hogy elő szokott fordulni összetűzéshez vezető konfliktus az egyes uzsorások (és uzsorás családok) közt, de inkább az jellemzi a helyzetet, hogy nem veszik el egymás ügyfélkörét. Sőt, mindegyikük pontosan tudja, hogy melyik család melyik uzsorásnak az ügyfele, és nem adnak pénzt a másik ügyfelének. Olyan azonban előfordulhat – bár ezt csak egy faluban említették –, hogy ha egy alacsonyabb kamattal (30–50%) dolgozó uzsorásnál valaki nem teljesíti a visszafizetést, akkor már csak a száz százalékkal kölcsönző uzsorástól kaphat pénzt. Az egyik uzsorás a másiktól tehát csak akkor vesz át ügyfelet, ha valaki nem fizetett rendesen. Így a másik uzsorástól kapott összegből talán vissza lehet fizetni az elsőnek a tartozást, vagy egy részét, és az ügyféltől megváló uzsorás sem bántózik különösebben, mert már egy kifosztott, teherbíró képességének végéhez ért áldozatot veszít el.

Az uzsorások szinte minden esetben helybéliek, és a kérdezettek szerint romák.¹⁶ Az uzsora nem feltétlenül az egyetlen bevételi forrásuk, bár nyilván az egyik legjelentősebb. Az uzsorások olykor börtönbe kerülnek, az egyéb, erőszakos bűncselekményeik miatt (hiszen a BTK. nem tartalmaz az uzsorára utaló jogállást), az üzlet azonban ilyenkor is megy tovább, mivel a „kockás füzetben” pontosan rögzítve vannak az egyes tételek, hogy ki mennyivel tartozik. Ezekben az esetekben a családtagok veszik át a behajtás feladatát. A kérdezettek szerint még ilyenkor sem szokott előfordulni, hogy egyes uzsorások megsértenék a másik érdekét és rátennék a kezüket az ily módon szabaddá vált ügyfélkörre, mint ahogy az sem, hogy ezen időszak alatt az adósok mentesülnének a fizetés alól.

Az uzsorások tekintélye szinte minden esetben az agresszivitáson, fenyegetésen alapul. Ugyanakkor a fókuszcsoporthoz tartozók összes résztvevőjének egyike sem tudott olyan konkrét esetet említeni, amikor őt is fizikai atrocitás érte volna – jóllehet mintegy 90 százalékuk vagy korábban, vagy jelenleg is tartozik az uzsorásoknak. Olyan történeteket azonban mindenki ismert és említett, amikor valóban tettelegességig fajult az uzsorások tevékenysége. „Éjszaka mentek be a házba és megfenyegették a gyerekeket is. Azt mondták, kinyírják az egész családot, ha nem fizetnek. Azóta el is költözött a család már a faluból.” (Az éjszakai, erőszakos behatolás már itt is elég volt magában, hogy megfélemlítsék az áldozatokat: itt sem történt tettelegesség.) Ugyancsak szinte mindenkinek van a rokonsági, baráti körében olyan, akitől már „hajtottak be erőszakkal”. Az erőszakos akciókat szinte soha nem a helyi uzsorások, hanem az általuk a faluba máshonnan hozott verőemberek követik el. Ezeket a helyiek nem is ismerik, csak azért jönnek, hogy megfenyítsék (közkeletű kifejezéssel: „befenyítsék”) az áldozatokat. A kérdezettek szerint erőszakoskodásra

¹⁶ Mind a fókuszcsoporthoz tartozók, mind a kérdőíves felvételkor a válaszadók túlnyomó többsége roma volt.

csak egy meghatározott összeghatár felett kerülhet sor, s ez körülbelül ötvénezer forint. Ez alatti tartozások esetében megpróbálják kevésbé agresszív úton behajtani a tartozást, de e fölött az adósok már fizikai atrocitásra is számíthatnak. Az agresszivitásnak, a fenyegetésnek nem kell mindenáron megjelennie, bőven elég az a fajta pszichikai nyomás is, hogy amennyiben nem fizetnek, akkor a következő alkalommal nem juthatnak hozzá ehhez a pénzhez. A kliensek többsége ezt sem meri megkockáztatni, hiszen pontosan tudja, hogy a rászorultság életük velejárója. Ha egy uzorásnak ugyanakkor nincs meg ez az erőszakra (pontosabban az erőszakra hivatkozó fenyegetésre) épülő tekintélye, arra a sorsra juthat, mint egyik válaszadónk. Ő kamatra akart kihelyezni pénzt, követve a faluban működő többi uzorás példáját, de egyrészt nem az abban a faluban általános, 100 százalékos kamatra, hanem ötvenre, és még ráadásul nem is volt következetes a pénz behajtásában. Ezt követően már „ügyfelei” nem hitték el, hogy ő maga, vagy felbérelt emberei képesek lennének erőszakkal visszakövetelni a pénzt, így nem is fizették neki vissza. Ez „üzleti” tevékenységének végéhez is vezetett.

Az áldozatok minden esetben fizetnek. Ha ezt nem tudják megtenni, akkor a házukat veszik el az uzorások. Itt azonban fontos megemlíteni, hogy olykor valószínűleg eleve már nem is annyira a tőketartozás és az irreálisan magas, rárakódott kamattartozás beszedése a fő cél, hanem inkább az *ingatlan vagy az ingóságok elvétele*. Válaszadónk szerint az uzorások a pénz visszafizetésekor arra törekcszenek, hogy ne fizessék vissza nekik az egész tartozást, hanem annak egy része (pár tízezer forint) maradjon a kölcsönfelvevőnél. „Felvettem tízezret, azt fizetem már három éve.” Ez logikus is az uzorás oldaláról, hiszen lehetőséget biztosít arra, hogy újabb összeget szedjen be tőle a következő hónapban – adósságcspapdában tartva így az áldozatot. Volt olyan válaszadó, aki arról számolt be, hogy az uzorás akkor is elment a pénzbeszedés napján az áldozathoz, és pénzt követelt tőle, amikor az történetesen nem tartozott neki, mert hiszen az előző hónapban sikerült kifizetnie a tartozást. Korántsem működik tehát mindig pontosan az uzorás-rendszer: ha az uzorásnak pénz kell, akkor a szabályok felrúgásával is elveszi azt az áldozattól. „Nem lehet belőle kikerülni. Fizetni kell, amíg élünk.”

Az uzorás egyfelől gyakorlatilag bárkinek ad kölcsön, hiszen szinte mindenki, minden háztartás rendelkezik valamekkora, a szociális transzferekből származó jövedelemmel. Másfelől azonban valamilyen szinten ismernie kell a klienst, vagy legalább a szomszédait, ismerőseit, rokonait. Olyan esetről nem hallottunk, hogy egy uzorás úgymond előszúrta volna a hitelt felvenni akarókat, vagy bármilyen feltételt támasztott volna a hitellel kapcsolatosan. Ugyanakkor természetesen azt ellenőrzik az uzorások is, hogy milyen fedezetet tud felajánlani az adós. Ez általában a szociális transzferek összege, ami kérdezetteink közt átlagosan 80–90 ezer forint havonta, háztartásonként. Az uzorásnak pontosan tisztában kell lennie ezzel, mert ez a nagyságrend határozza meg a kölcsönfelvevők teherbíró képességét is. Vagyis ha a háztartások bevételeinek nagy része törlesztendő lenne, akkor még a kölcsönfelvevő erős szándéka mellett sem lenne esély a visszafizetésre. Ezt a résztvevői válaszok is megerősítették: az uzorakölcsönként felvehető összeget 10–60 ezer forint között

MAGYAR VALÓSÁG

jelölték meg. A következő táblázat a bár nagyon egyszerű, exponenciális függvényszámításon alapul, mégis a sokkolóan magas havi adósságokat mutatja (4. táblázat):

4. táblázat Az uzsorakölcsön kamatszámítása (forint)

Induló összeg	Hónapok vége						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	12.
10 000	20 000	40 000	80 000	160 000	320 000	640 000	40 960 000
20 000	40 000	80 000	160 000	320 000	640 000	1 280 000	81 920 000
50 000	100 000	200 000	400 000	800 000	1 600 000	3 200 000	204 800 000

Mint látható, a legkisebb, tízezer forintos kölcsön esetében is legfeljebb a harmadik hónapig van reális esélye az adósnak, hogy kiszálljon az adósságcspadából. Ha eddig nem sikerül visszafizetni a tartozást, akkor ezután – figyelembe véve a háztartási bevételek nagyságát – már nemigen fog tudni az adós megszabadulni a hitelezőitől.

A valóság természetesen a legritkábban modellezhető tiszta matematikai függvényekkel, így van ez ebben az esetben is. A gyakoribb eset ugyanis az, hogy az előző havi kölcsönt az ügyfél törleszti az adott hónapban, de lévén alapesetben is deficitese a háztartás büdzséje, ezért újra rászorul a hitelre. Könnyen belátható: még ha nem is egy exponenciális növekedéssel, de ahhoz hasonló ütemben és mértékben növekszik az adósság.

Itt nem számít igazán a hiteligenylővel kapcsolatos kockázat (az egyedüli kockázatot talán annak elhalálozása jelentené, ha az uzsorások nem követelnék aztán a családtól a tartozást), nincs hiteligenylési eljárás. Az egész hitelnnyújtás az áldozat majdnem teljes bevételeinek elvételét célozza, így a kamatszámítás is ennek megfelelően működik. Akármennyire is abszurd, a törlesztés olyan járadékká válik, amit kizárólag az adósságtörlesztő havi rendszerességű szociális transzfereinek a mértéke határoz meg. Amennyiben banki terminusokra próbálnánk lefordítani az uzsorahitel szabályait, a legszolidabb változat esetében is 1000% (!) feletti éves kamatot kapnánk. (Ugyan válaszadóink közül senki nem említette, hogy ő maga lenne érintve ilyen eljárásban, de másokról tudnak, ahol az uzsorás rendelkezik az adós háztartás azon bankkártyájával, amire a szociális transzfereket kapják. Ez esetben az adós család minden hónapban arra kényszerül, hogy hitelezőjétől újabb kölcsönt kérjen, amely nyilván alacsonyabb lesz, mint a szociális transzferek összessége. Az ilyen csapdahelyzetből csak egy módon lehet menekülni: minden ingó és ingatlan vagyont hátrahagyva – értsd: a hitelezőre íratva – valahol új életet kezdeni. Jellemző, hogy az ilyen típusú döntéseket nem feltétlenül az adósok hozzák meg, hanem sokkal inkább az uzsorások kényszerítik ki.)

Érdeemes megnézni ezután, mi jellemzi az uzsorások bevételi oldalát. Ha feltételezzük, hogy egy-egy uzsorás húsz ügyféllel rendelkezik, és minden ügyfél időben fizet, valamint a kiadott hitelek összege eltérő, akkor a következő eredményekhez jutunk (5. táblázat).

5. táblázat Az uzsorások bevételei (forint)

Hitel/ügyfél	Tőkeigény	Bevétel		Ügyletszám
		30% havi kamat	100% havi kamat	
10 000	100 000	130 000	200 000	10
20 000	100 000	130 000	200 000	5
50 000	250 000	325 000	500 000	5
Teljes	450 000	585 000	900 000	20
Haszon		135 000	450 000	

A harminc százalékot alkalmazó uzsorás kevesebb mint félmillió forint befektetés mellett 130 000 forintos havi bevételhez jut. Ez az összeg a vizsgált településeken akkora havi nettó bevétel, amire legális munkavégzés keretében semmiképpen nem tehetnének szert. Természetesen a megváltozott szorzó mellett ez nagyobb mértékben igaz a magasabb, ugyanakkor szokványosabb, 100 százalékos kamatot alkalmazókra. Ez a számítás azonban azt a helyzetet veszi alapul, amikor az ügyfelek időben fizetnek. Bár, mint korábban már említettük, az uzsorások számára az a jövedelmezőbb, ha az ügyfelek nem tudnak időben fizetni, mert ezzel nemcsak a kamat összege növekszik meg irreális mértékben, hanem további tőkekihelyezés nélkül formálnak igényt további törlesztésekre (vagy ingó- illetve ingatlanvagyonra). Ha az ügyfelek nem tudnak időben fizetni, akkor az uzsorások bevétele is másként alakul (6. táblázat).

6. táblázat Az uzsorások bevételei nem időben fizető ügyfelek esetében (forint)

Hitel/ ügyfél	Tőke- igény	Bevétel 1. hónap		Bevétel 2. hónap		Ügyletszám	
		30% havi kamata	100% havi kamata	30% havi kamata	100% havi kamata	Időben fizetve	Késő
10 000	100 000	80 000	150 000	65 000	100 000	5	5
20 000	100 000	96 000	200 000	52 000	80 000	3	2
50 000	250 000	160 000	500 000	195 000	300 000	2	3
Teljes	450 000	336 000	850 000	312 000	480 000	10	10
Havi haszon		-114 000	400 000	312 000	480 000		
Teljes haszon				198 000	880 000		

Hasonló, húsz fős ügyfélkörrel számolva, s feltételezve, hogy az ügyfélkör mintegy fele késik egy hónapot a visszafizetéssel, azt látjuk, hogy változatlan tőkeigény mellett a bevétel jelentősen megugrik – sőt, a tőkeigény az első hónaptól virtuálissá válik, hiszen az adós feltehetően már az első egy-két hónapban visszafizeti a tőketartozásnak megfelelő összeget, ezt követően csak a folyamatosan fennmaradó (vagy még akár növekvő) kamattartozást fizeti.

Az adósság behajtásának kizárólagos módja, hogy az uzsorás a kifizetés helyszínén jelenik meg, és olykor a szociális juttatás teljes összegét elveszi az áldozatától. Ezt rendszerint – mint ahogy a tartozást – rögzíti a „kockás füzetében”. A „normál” behajtáshoz nem társul erőszakos cselekmény, az a falu hétköznapi (pontosabban: kifizetésnap) életéhez tar-

tozik. A postán (ahol a kifizetés zajlik), a polgármesteri hivatalban, mindenütt pontosan tudják és látják, hogy kik és hogyan végzik a pénz begyűjtését. A helyi rendőröknek (körzeti megbízottaknak) is pontos információjuk van az uzsorások kilétéről, de nincs lehetőségük az eljárásra, hiszen nem volt olyan atrocitás, melynek alapján felléphetnének. (Sőt, néhány kérdezett szerint a rendőrök nem is mernének szembeszállni az uzsorásokkal, mert azok a rendőrrel szembeni erőszaktól sem riadnának vissza.)

Találtunk olyan falut, ahol az önkormányzat már napirendjére tűzte az uzsora kérdését, és olyat is, ahol a polgármester természetben adott támogatással (tűzifa) próbálta az uzsorára vonatkozó igényt mérsékelni.

Az uzsorásokkal, ha nem is váltak a helyi közösség megbecsült tagjaivá, a helyiek megtanultak együttélni: „Kedvükbe kell járni, ápolni a jó kapcsolatot, de nem veszem emberszámba őket.” „Utálok őket, mert rájuk vagyok utalva.” De említettek olyan uzsorást is egy kis faluban, akiről a falu pontosan tudta, mivel foglalkozik, de aki mégis a falu – ezen belül is a többségi társadalom – megbecsült tagja lehetett. Mint ahogyan arra is hallottunk példát, hogy a helyi képviselőtestület több tagja is hitelezőként szerepel a kamatos pénz körforgásában.

Egy helyszínen hallottunk arról, hogy a helyi boltos úgy ad hitelbe, hogy a fizetéskor többet kell fizetni, mint a termék hivatalos ára. „Ha veszek tíz doboz cigit, akkor tizenkettőt fizetek majd ki.” De egyébként inkább az jellemző, hogy a boltosok felár nélkül adnak hitelbe a megszorultaknak. Ugyanez jellemzi a kocsmák működését is. Inkább feltevésenként, semmint mért és bizonyított tényén tudjuk azt állítani, hogy az uzsora egyre inkább kiszorítja a bolti, kocsmái hitelezést. Az adósoktól az uzsorások már a kifizetés pillanatában elveszik a törlesztést, így tulajdonképpen nem marad arra pénz, hogy az egyéb törlesztésekkor plusz pénzt fizessenek.

Szintén csak becslés szintjén, de érdemes említést tennünk arról, hogy mekkora nagyságrendet is jelent a kamatos pénz a Csereháton. Kérdőíves felvételünk adatai szerint a Cserehát falvaiban a háztartások 39 százaléka roma – ez az arány az általunk vizsgált 30 településen mintegy 2000 családot jelent. Amennyiben elfogadjuk válaszadóink 20–50 százalékos becslését arra nézve, hogy hányan is szorulnak rá erre a hitelre településenként, durván 4–500 családot kapunk eredményként. (Itt szintén hangsúlyozzuk, hogy a térség városai nem szerepelnek a mintánkban.) Szorozzuk fel ezt a számot az általunk mért havi háztartási deficitnek alsó és felső összegével, és így havi 12 és 75 millió forint közötti összeget kapunk. Valószínűleg utóbbi összeg áll közelebb a valósághoz. Mindezek alapján becslésünk szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében havi többszáz millió forint azt, ami uzsorakölcsönként működik.

6. Roma történet-e a kamatos pénz?

Az uzsora kapcsán nem lehet megkerülni azt a kérdést: vajon ez a típusú pénzügyi kiszolgáltatottság és az ezzel való visszaélés csak és kizárólag a romákra jellemző-e? A napi publicisztika szintjén folyamatosan talál-

kozunk erre utaló véleményekkel, melyekben a téma egyrészt mint a szegénységük egyik legfőbb oka jelenik meg, másrészt mint a cigányok cigányok által gyakorolt kizsákmányolásának szimbolikus esete.

Kutatásunk alapján azt mondhatjuk, hogy alapvetően romák érintettek a kamatos pénzben, de nem kizárólagosan. Mind az uzsorások, mind a kamatos pénzt felvevők között találunk többségi parasztokat is, de túlnyomórészt romákkal találkozunk, mindkét oldalon. Találtunk olyan esetet, amikor roma uzsorás ad hitelt nem roma klienseknek, kicsi, stabil és fix klienskört fenntartva. Ugyanakkor olyan esetről is hallottunk, amikor a többségi önkormányzati képviselő ad kamatos pénzt a roma ügyfeleknek. Ezek azonban inkább csak a kivételt erősítő szabályok, s kevésbé szerencsés azt mondani, hogy a kamatos pénz „színvak”. A fókuszcsoporthoz vizsgálatokban szinte minden esetben roma uzsorásokról számoltak be válaszadóink, amit elsősorban azzal indokoltak, hogy „paraszt” (a szó náluk a többségieket fedi) nem adna nekik kölcsön. Statisztikailag is érvényes adatokkal nem rendelkezünk minderről, ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy mindez miért alakult ki, miért a romák érintettek leginkább az ilyen típusú pénzügyi kiszolgáltatottságban.

A válasz egyrészt következik a tanulmány bevezetőjében jelzett helyzetből: a szegényeken belül a romáké a legkiszolgáltatottabb csoport, akiknél a családi-baráti háttér nem nyújt olyan támaszt, amelyre végső esetben pénzügyileg is tudnának hagyatkozni. A formális pénzintézetek sem nyújtanak számukra olyan szolgáltatásokat, melyekkel a tartós szegénységből ki lehetne őket segíteni. Folyamatos pénzügyi krízisben vannak, melyben a kamatos pénz az egyetlen elérhető forrás. Feltételezéseként tudjuk megfogalmazni, hogy a hasonló helyzetben élő, többségi emberek nagyobb eséllyel rendelkeznek olyan, közeli-távoli családtagokkal, barátokkal, akik rövidebb-hosszabb ideig pénzzel is ki tudják őket segíteni. Ezenkívül a pénzintézmények nem ab ovo utasítják őket el.

Szintén feltételezés, hogy a roma uzsorás számára, amennyiben nem egy viszonylag kicsi, stabil, általa jól ismert ügyfélkörrel rendelkezik, a kliens romasága egyfajta fedezetet is jelent. Főként mert a családon, rokonságon keresztül elérhető, kiszolgáltatottsága pedig nem teszi valószínűvé, hogy akár a hivatalos intézményekhez fordulna, az ő ellenében.

Egy következő magyarázó ok a szociális transzferek nagysága lehet: egy több gyermekes roma család által „kapható” szociális transzfer-csomag nagysága azt a szintet képviseli, amit érdemes kamatos pénzzel lecsapolni, ezzel szemben egy alacsony nyugdíj valószínűleg nem lenne „piacképes fedezet”. Az uzsora és a szociális transzferek közötti összefüggés egy további okból is érdekes lehet: nemzetközi tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a tágran értelmezett szociális juttatások megcsapolása egy alapvető momentum az uzsorának. Az EU-csatlakozás előtti időszakban elsősorban csehországi és szlovákiai romák kértek menekült státust, több EU-tagállamban. Amíg kérelmeiket elbírálták, a menedékkérőknek járó, adott állambeli szociális támogatásokat, segélyeket kapták – ezekből a legtöbb esetben az anyaországi uzsorásokat fizették ki. Talán nem erőltetett a párhuzam, a hazai szociális támogatásokkal való visszaélésekkel, hiszen ezen „plusz” szociális transzferek jelentős része is az uzsorásoknál köt ki. (Mindez természetesen nem jelenti azt,

hogy maga az uzsorás papíron ne lenne jogosult szociális segélyekre, és hogy ezeket ne venné fel!)

A harmadikként említhető ok a tanulmány elején már szintén említett anómia. Az egy adott közösséget összetartó belső erők, szövetek meggyengültek, akár szét is foszlottak, és semmi nem vette át a helyüket. A roma közösségeket a többségi környezet egyszerre konstruálja és elutasítja. Töbnyire sikertelen integrációjukat a helyi közösségben közhely számba menő előítéletekkel indokolja. A helyi mikrotársadalom gazdasági szerkezetébe – ha még van ilyen – nem tudnak bekapcsolódni a romák, vagy csak nagyon eseti módokon; a szociális szerkezetbe is csak úgy, mint a társadalom eltartottjai. Csonka mikrotársadalmak jönnek létre, rettenetesen szétszakított hierarchikus viszonyokkal. A több nemzedéken keresztül elsajátított magatartásminták használhatatlanná váltak, csak a magukra hagyottság keltette apátia maradt, ami néha kiszámíthatatlan dühbe csap át. Ebből az apatikus helyzetből érthető meg az a „belenyugvás”, ami a hosszú távú eladósodás, teljes anyagi kiszolgáltatottság vállalásához kell.

7. Az uzsora lehetséges kezelése mikrohitel programmal

Mind politikai szinten¹⁷, mind civil oldalról megfogalmazódott annak lehetősége, hogy az uzsora problémájára a mikrohitelzés adhat adekvát választ. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé a mikrohitelzés, ezen belül is az itt hangsúlyos csoportos hitelzés módszerének részletes tárgyalását. Mindazonáltal nem kerülhetjük meg az eredeti modell érintőleges bemutatását, adaptálásának magyarországi tapasztalatait és az uzsorával kapcsolatos alkalmazhatóságának, kérdéseinek rövid elemzését. Ezt azért is fontosnak is tartjuk, mert szinte mindegyik megnyilatkozást áthatja a mikrohitelzés (annak is a Grameen Bank által alkalmazott) módszere iránti lelkesedés, annak részletes ismertetése és adaptálhatósága mindig figyelmen kívül marad.

A csoportos hitelzés legfontosabb innovatív értéke abban rejlik, hogy Muhammad Yunus nem csupán egy jól működő rendszert talált ki, hanem egy olyan módszert alapított (adaptált a helyi környezetre), amely a helyi problémákra ad adekvát választ. Ebből az következik, hogy bár a csoportos hitel jól bevált Bangladesben és más, azonos problémával küzdő országban, egyáltalán nem szükségszerű, hogy a módszer más társadalmi-gazdasági-kulturális jellemzőkkel bíró országban is sikeresen működjön. A Grameen Bank fő céljai szerint banki szolgáltatást kívánt nyújtani a bankok által egyébként ki nem szolgált rétegeknek, s azok gazdasági önállóságát növelni, kizsákmányolásukat pedig megakadályozni óhajtja.

A bankképtelenség Magyarországon is jellemzője az uzsorával is érintett, hátrányos helyzetű csoportoknak. A magyarországi helyzet eltér a

¹⁷ http://www.europarl.europa.eu/news/public/story_page/01_6-19654-030-01-05-902-20080125STO19645-2008-30-01-2008/default_hu.htm

fejlődő országokétól¹⁸, amennyiben a bankképtelenség más okokra vezethető vissza. Amíg a fejlődő országokban a szegény sorban élő lakosság ingatlanját azért nem lehet fedezetként felhasználni, mert ezekben az országokban a földtulajdon-nyilvántartás nem tartalmazza ezeket a tulajdoni jogokat – fejletlen a nyilvántartási rendszer, vagy hiányzik a regisztráció –, addig idehaza az ingatlanok tulajdonjoga többnyire tisztázott. Ez tehát elvileg nem lehetne akadálya a hitelnyújtásnak. A gondot ezeknek az ingatlanoknak a terhelhetősége – értékük és értékesíthetőségük – jelenti.

A bankképtelenség a kereskedelmi banki értelemben elfogadható fedezet hiánya mellett más okokra is visszavezethető:

- a rendszeres és terhelhető jövedelem hiánya;
- a hiteligénylés adminisztratív részének bonyolultsága;
- rendezetlen korábbi hitelek, rossz adósminősítés;
- a pontosan megfogalmazott hitelfelhasználási cél hiánya.

Ezeknek a problémáknak az együttes kezelésére a mikrohitel, így a csoportos hitel sem képes.

A mikrohitelezés és csoportos hitelezés technikájának megvalósíthatósága már magyarországi példán is tanulmányozható. Az alábbiakban a mikrohitelezés uzsora elleni alkalmazhatóságát a Mikrohitel ZRt. e területen szerzett tapasztalatainak felhasználásával tárgyaljuk.

A magyarországi szóhasználat nem különbözteti meg a mikrohitelezést és a csoportos hitelezést. A csoportos hitelezés a mikrohitelezésnek egy – másutt, főleg a fejlődő országokban elterjedt – módszere. Azonban nem minden mikrohitel program alapul csoportos hitelezési metodikán. Ezt azért is fontos pontosítani, mert a politikusok, szociális szakemberek megnyilatkozásaiól egyértelműen kiderül, hogy a mikrohitelezés uzsora elleni alkalmazhatóságának tárgyalásakor a Grameen Bank által kidolgozott, szolidaritás alapú csoporthitelre gondolnak. Mi a következőkben ezért a csoportos hitellel foglalkozunk.

A csoportos hitel azonban épp azoknak a pénzügyi kríziseknek a kezelésére nem alkalmas, amit a fókuszcsoporthaink során tapasztaltunk. Alkalmazhatóságának jelentős korlátai vannak.

A csoportos hitel a legtöbb országban vállalkozói vagy nem regisztrált keretek közt működő, jövedelem-termelő gazdasági tevékenységek finanszírozására szolgál. Ezek számunkra megdöbbentően alacsony összegű hitelek, amelyek épp az adott országban jellemző, alacsony piacra jutási költségek miatt jelenthetnek valódi segítséget. Fogyasztási célokra, háztartási pénzügyi krízisek kezelésére nem, vagy csak ritkán nyújtanak ilyen hitelt.

A csoportos hitelek esetében csak az utóbbi időben és néhány országban vált elérhetővé a hitellehetőség mellett a betétgyűjtés. A kihelyezett hitelek tőkeigényét szinte minden esetben nemzetközi támogató szervezetek biztosították. Magyarországon a csoportos hitelprogramhoz is PSZÁF-engedély szükséges, melynek megszerzése a HPTv alapján lehetséges. Ugyanígy a betétgyűjtés is engedélyköteles, de tapasztalatunk sze-

18 Hernando de Soto: The Mystery of Capital, Basic Books, NY, 2000

rint jelenleg nincs olyan pénzügyi szereplő, aki csoportos hitelezéssel kívánna foglalkozni, és már rendelkezik azzal, vagy tervezi, hogy folytatja a betétgyűjtési engedélyért is.

A fókuszcsoport-résztvevők többsége szerepel a KHR-adatbázisban (korábban BAR-lista), azaz banki feketelistára került, nem fizetett tartozás miatt. Bár léteznek idehaza olyan hitel-lehetőségek, amelyek úgy hirdetik magukat, hogy „BAR-listásoknak is elérhető”, egy prudens módon működő, átlátható és – nem utolsó sorban – biztonságos hitelprogram nem teheti meg, hogy ügyfeleit kifejezetten ebből a körből toborozza. Kimondottan veszélyes lenne ez egy olyan konstrukció esetében, amely bármilyen formában állami forrással, vagy állami szerepvállalással valósul meg.

A Mikrohitel ZRt. tapasztalata szerint a hitelvisszafizetés elmaradásának nem kizárólag gazdasági okai vannak. Az érintettek nemcsak a hitel esetleges felvételekor kerültek pénzügyi krízisbe, hanem – főként ha a hitelfelhasználásnak nem jövedelemteremtés a célja – a visszafizetéskor is abban vannak. Az uzsorakölcsön nem tudna működni, ha mögötte nem állna az erőszak vagy az erőszakkal való fenyegetés, illetve paradox módon az a tény, hogy még egy rossz adós is kaphat hitelt. Ha a csoportos hitel visszafizetésére vonatkozó, egyedüli presszionáló tényező a hasonló anyagi helyzetű adósok készítése, akkor szinte minden más háztartási kiadás előnyt fog élvezni ezzel szemben. Az adóstársak közt pedig ahelyett, hogy kialakulna a visszafizetést kikényszerítő nyomás, inkább mindenki felfüggeszti a fizetését: maximalizálva a hasznát – minimalizálva a veszteségét.

E mögött sajnos az a tény is megtalálható, hogy adósaink pontosan tisztában vannak a helyzetükkel: ha nem fizetnek, az ezt szankcionáló, jogerős bírósági határozat akár évek elteltével fog megszületni, s ha meg is lesz végül a végrehajtást elrendelő határozat, akkor – és épp az uzsora által leginkább sújtott háztartások esetében – már nem lesz mit végrehajtani. Így szinte semmi kockázatnivalójuk nincs a visszafizetés megtagadásával, mert – afféle játékelméleti dilemmaként – pontosan tudják, hogy ha már csak egyvalaki nem fizet a csoportból, akkor további hitelre úgysem számíthatnak.

Ahogy a külföldi szakirodalom is említi¹⁹, a visszafizetési morált illetően mérvadó, hogy mennyire „közeli” az adott hitelszervezet, mennyire érzik magukhoz közelállónak a hitelfelvevők. Az uzsora Magyarországon, mint láttuk, többnyire a roma társadalmat károsítja. Az érintettek számára nemcsak az uzsora jelent sajátos problémát, hanem sajnos az élet számos más területén őket gyakran érő diszkrimináció is, tehát a folyamatosan működő szegregáció. Ennek a jelenségnek egyik megjelenési formája tulajdonképpen a bankképtelenség is, illetőleg az a tény, hogy a hagyományos banki háttérrel a többségi társadalom intézményrendszerének tekintik, olyan intézménynek, melyhez nem kell lojálisnak lenniük, s amellyel szemben nem számít bűnnek vagy szegénynek, ha megszegik a normáit, megsértik a visszafizetésre vonatkozó kötelezettséget.

¹⁹ Market Segmentation Study, MFC, 2007

Mint azt az egyik, a Mikrohitel ZRt. csoportos hitelprogramjáról szóló szakértői jelentés²⁰ megállapítja, a program ún. cash-poor környezetben működött. Ez az értékelők szerint azt jelentette, hogy a vizsgált közösségen belüli tranzakciókat egyfajta virtuális tartozás-követelés jóváírási rendszerben hajtották végre. Egy-egy szolgáltatás (például valaki elviszi a szomszédját a városba az autójával bevásárolni) ellenértékét nem pénzben, hanem ellenszolgáltatással, valamilyen átadott ingósággal stb. ellentételezik. Ennek oka az, hogy – mint azt a kutatás során láttuk is – a kiadásokhoz képest a háztartási bevételek irreálisan alacsonyak. A fókuszcsoportos vizsgálatok és saját terepmunkánk tapasztalatai alapján azonban a helyzet a Csereháton nem jellemezhető a fent leírt cash-poor környezettel. S bár a rendelkezésre álló készpénz mennyisége valóban kevés, ez nem jelenti azt, hogy szimbolikus javak vennék át annak helyét, vagy hogy egyfajta reciprocitási elven működő szívesség-rendszer jönne létre. Tapasztalataink alapján a legkisebb – szívességnek is nevezhető – szolgáltatás is „be van árazva”, pontosan lehet tudni, mennyibe kerül egy szerszám „kölcsonzése” egy napra, mennyibe kerül egy fuvar a legközelebbi hipermarketbe, mennyiért lehet a szomszédságban eladni egy frissen fogott halat, vagy egy hurokkal vadászott vadat. Az árak általában azonnal fizetendők, s ha erre még sincs mód, akkor a következő segélyosztáskor kell törleszteni. Az valóban előfordul, hogy az egymásnak tartozások egészen kusza, már-már követhetetlen – és ebből adódóan kiegyenlíthetetlen – rendszere jön létre, melynek végén – mint az várható – mindenki veszít. Ugyanakkor az ilyen helyzetek nem egy szimbolikus reciprocitási rendszert hoztak létre a Cserehát roma közösségeiben, hanem egy szorosabb pénzügyi elszámolási rendszert, illetve az uzsorások „piacnyerését”.

Ez a tény a hitelprogramot is negatívan befolyásolta, mivel a hitelezett „üzleti ötletek” nagyrészt a szintén a közösségben élő – „cash-poor” – személyek számára nyújtott szolgáltatásokra irányultak (például ruházati termékek beszerzése nagyobb tételben a távoli kínai piacon, s annak helybeni terítése). S bár ezek az ügyfelek helyi értelemben keresletet jelentettek ezekre az árukra, szolgáltatásokra, az általuk nyújtott ellentételezés nem volt elégséges a hitel törlesztésére. (Hiába tudták pontosan az adósok, hogy ki mennyivel tartozik nekik, a hitel törlesztését nem tudták teljesíteni, mivel ők sem készpénzt kaptak az adósaiktól.) Egy klasszikusnak nevezhető adósságcsapda indult be, s a körbetartozások egyre kuszábbá váló rendszere miatt a jövedelemtermelő tevékenységek befűladtak, a kezdő vállalkozói hitelek – önkényesen és szükségből – fogyasztóivá alakultak. Ez természetesen a visszafizetési lehetőségeket is minimalizálta.

Írásunk terjedelmén túlmutat a szegénykultúra luxusfogyasztásának részletes elemzése, amit talán a tartós rossz anyagi helyzetből következő, felfokozott és kontrollálhatatlan fogyasztási igényként lehetne meghatározni. A fókuszcsoportos interjúk során több esetben hallottuk, hogy ha nagyobb összeghez jutnak a kérdezettek, nehéz megállni, hogy ne ve-

20 Piotr Korinsky – Aniko Soltesz: *Autonomia Microcredit Program for Roma, Observations and Recommendations*, értékelés a UNDP megbízásából, 2007, kézirat

gyenek meg a hétköznapokban nem megengedhető dolgokat a gyerekeknek, „hogy ők is élhessenek legalább ilyenkor“, vagy hogy maguk ne költsenek a megélhetéshez nem feltétlen szükséges – többnyire híradástechnikai – javakra. Mindezt sajnos erősíti az ezt a réteget fokozottan befolyásoló tömegmédiát erősítő, fogyasztói értékrendje. A jelenség sajnálatos módon annyiban befolyásolja a hitelprogramot, amennyiben megnő annak a kockázata, hogy egy tartósan nélkülöző, a legszükségesebb javakat is szűken vagy még úgy sem megvásárolni képes háztartás a megszerzett hitelt még a legkomolyabb kezdeti szándék esetén sem a célnak megfelelően használja fel (legyen az vállalkozói vagy akár hitelkiváltási jellegű szándék). Ezt a kockázatot lehet különféle megoldásokkal csökkenteni (kifizetés közvetlenül a szállítónak, hitelösszeg folyósítása részletenként stb.), de ez egyrészt növeli a program költségét, másrészt nagyfokú körültekintést igényel a program tervezésekor.

Az általunk ismert, csoportos hitellel finanszírozott csoportok ugyan nagyon rossz anyagi körülmények közt élnek, de soha nem a helyi társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegei. Ez a tény összefügg azzal, hogy a csoportos hitel a motivált emberek számára kínál lehetőséget, vagy legalábbis egy-egy csoportot motiválttá és csoportos hitel alapon „bankképpé” tehet egy-két személyt. Semmiképpen nem alkalmas olyan szociálpolitikai eszköznek, amely a mélyszegénységben és a társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegeinek tartós vagy krízis jellegű pénzügyi problémáin segíthet. A mikrohitelzés, ezen belül is a csoportos hitelzés, a rossz anyagi helyzetű, a bankok számára vállalhatatlanul nagy kockázatot – és ezzel fordítottan arányosan alacsony nyereséget – jelentő népcsoportból azok számára jelenthet pénzügyi megoldást, akik motiváltak, rendelkeznek bármiféle gazdasági jellegű elképzeléssel, vállalkozási ötlettel, és akiknek széles a kapcsolatrendszerük, s magas a helyi közösségben elért reputációjuk.

8. Összefoglalás

Kutatásunkban 2008 tavaszán kérdőíves és fókuszcsoportos módszerrel gyűjtöttünk adatokat az uzsora működéséről a Csereháton. Kísérletet tettünk arra, hogy feltárjuk az uzsora által létrejött adósságcsapda kialakulásának hátterét, és az áldozatok háztartási gazdálkodásának jellemzőit. Emellett magára az uzsorára, annak működésére vonatkozóan gyűjtöttünk információkat. Erőfeszítéseink ellenére csak egy volt uzsorással tudtunk találkozni, így aktív, jelenleg is ilyen tevékenységet folytató személlyel nem készítettünk interjút.

A kutatásba bevont személyek háztartásaira szinte kivétel nélkül magas költségvetési deficit jellemző. A háztartások gyakorlatilag rendkívüli események nélkül is folyamatos pénzügyi krízisben vannak, forráshiányukat csak ritkán tudják rokoni-baráti kölcsönökből fedezni, mivel környezetüket is hasonló anyagi körülmények jellemzik. Az élő kereskedelmi banki hitelek csak nagyon kevés esetben jellemezték a kérdeztetteket, ugyanakkor az úgynevezett banki feketelista (korábban BAR-lista, ma KHR) már gyakrabban akadályozza hitelfelvételüket. A magas kamattal

dolgozó Provident már több településről is „kivonult“, azaz nem nyújt hiteleket a „cigánysoron“.

A kérdezettek viszonyulása az uzsorához, illetve az uzsorásokhoz nem egyértelmű. Az uzsora a kérdezettek számára gyakorlatilag az egyedüli azonnali pénzhez jutási lehetőséget jelenti, ennek hiányában nem tudnának a valódi krízishelyzetükben megoldást találni. S bár méltatlanul magasnak érzik a hitelre rakódó kamatot, nem készítenek pontos számítást az éves kamatra vonatkozóan, nem vetik össze más opciókkal – kereskedelmi bankok, vagy éppen a Provident ajánlatával. A megegyezés fix összegre vonatkozik: X összegű hitel esetében annak a kétszeresét – ritkább esetekben 30-50 százalékkal megnövelve – kell megadni. Az adósok próbálják határidőre megadni a tartozást, hogy ez ne növekedjék irreálisan magas összegekig. Az uzsorások ugyanakkor abban érdekeltek, hogy az adósok a következő hónapban is rendelkezzenek hitellel, hiszen ez biztosítja számukra a bevételt. Ezt vagy úgy érik el, hogy valamekkora összeget „kinn hagynak“ az adósnál – azaz nem követelik annyira intenzíven határidőre a tartozást –, vagy hamarosan ismét felajánlják a hitelnyújtás lehetőségét. A kérdezettek szerint mintegy 50 ezer forint az az összeg, amelynek elmaradása már fizikai atrocitáshoz vezethet. Megjegyzendő azonban, hogy a fókuszcsoportok tanulságai alapján az uzsora sokkal inkább az erőszakkal való fenyegetettség alapján működik: A résztvevők sehol nem számoltak be személyes tapasztalatról, elszenvedett erőszakról, ugyanakkor mindenki ismert olyan személyeket, vagy tudott esetekről, melyeknél valóban tettegességre került sor, vagy a tartozás rendezése az áldozat ingatlanjának elvételét jelentette. Másrészt a rossz adós egy hasonló, jövőbeni hitel lehetőségét játssza el a folyamat során. Általános vélemény, hogy az uzsora olyan csapdahelyzetet jelent, amelyből majdnem lehetetlen kikerülni – ezzel tisztában vannak azok is, akik kényszerből mégiscsak felveszik a kölcsönt.

A szegénység nem új keletű jelenség Magyarországon, az 1990-es években inkább nyilvánossá válása, majd annak mélyülése okozott sokkot. A szegényedés egyrészt azon emberek növekvő számára utal, akiket vagy a szociológusok soroltak a szegények közé, vagy akik maguk érezték magukat annak; másrészt utal arra a távolságra is, amely az egyre tehetősebbé váló csoportokat elválasztotta a nincstelenektől. A romák túlnyomó része – különösen a gazdaságilag leszakadó térségek falvaiban élők – az utóbbi csoportba tartoznak. Szegénységük nem egydimenziós, nem csupán kevesebb jövedelmet jelent, hanem összetett, egymás negatív hatásait erősítő, komplex leszakadást, deprivációt. A jövedelmi szegénység egyik legfontosabb oka a munkahelyek és a munkajövedelmek hiánya, ami kihát a családok-háztartások egészségügyi, lakhatási, iskoláztatási körülményeire és jövőbeli esélyeire egyaránt. Nemcsak a romák alkotják a tartósan szegénységben, mélyszegénységben élők csoportját, de ők nagyobb eséllyel kerülnek ilyen élethelyzetbe, mint többségi honfitársaik.

A szegénység kiszolgáltatottságot jelent, aminek pedig – szereposztásszerűen – vannak haszonélvezői. Az 1990-es évek közepén terepmunkákon gyakran találkozhatott a kutató azzal, hogy a romák tartoznak a boltban, a kocsmában, s hogy tartozásaikat némi felár megfizetésével kell

rendezniük. E történeteknek klasszikusan negatív szereplője volt a szegénységet kihasználó boltos, a garázskocsmát, fél-legális kimérést üzemeltető, helyi elöljáró, aki a szociális támogatásokból már a kifizetés előtt leszedi a tartozást és a maga hasznát. Többszörösen kiszolgáltatott helyzetben voltak már ezek az emberek is. E történetekhez képest megdöbentőek voltak a – főleg szlovák és cseh, majd később román – kutatóktól, civil szakemberektől hallott történetek, melyek az ottani uzsorakölcsönökről, és az ezek nyomán kialakuló drámai élethelyzetekről, bűntényekről szóltak. A más országok szomorú történetei mára hazai valósággá váltak. Ha öt-hat éve kérdeztük roma szervezeti vezetőktől, hogy mi a legégetőbb problémája a helyi közösségeknek, akkor a munkanélküliség és az előítéletek után a kocsmá és a játékgépek szerepeltek a felsorolásban. Mára ezen a listán az uzsora került dobogós helyre. A napi sajtóban, a médiában egyre gyakrabban találkozunk az uzsorakölcsönök tényfeltáró leírásával, de egyre gyakrabban indirekt módon is: felgyulladt házak, elrabolt gyerekek és egyéb bűncselekmények háttérében sokszor áll az uzsoratartozás, mint ok.

A miértekre és hogyanokra kerestük a választ kutatásunkban. Az igazat megvallva mindkét kérdéscsoporttal kapcsolatban csak félig-meddig beigazolódní látszó hipotéziseink vannak, s olykor ezekről is az derül ki, hogy csak helyi érvényűek.

Az uzsora okaként természetes válasznak látszik a szegénység. A háztartások a rendelkezésükre álló bevételekből nem tudják fedezni a megélhetésüket sem, még akkor sem, ha kiadásaik alig érik el létminimum felét. Ehhez a kiadási szinthez – szinte kivétel nélkül – magas háztartási deficit párosul, a háztartások jelentősen többet költenek, mint amennyi bevételre szert tudnak tenni. A krónikus pénztelenséget nem tudják banki szolgáltatások igénybevitelével orvosolni, mert bankképtelenek. A bankok kockázatkerülési stratégiája így érthető: a megélhetési, fogyasztási kölcsönöknek nem lenne fedezete, ráadásul a potenciális kliensek jelentős része szerepel a banki feketelistán, rossz adós. A fedezetet és ügyfélminősítést „rugalmasan” kezelő pénzügyi vállalkozások (mint például a Provident, a Credigen) szintén kivonulni látszik a piac ezen szegmenséből, mert túl magas kockázat párosul az akadozó bevételekkel. Tökéletes terep az uzsorások számára.

Ha csak a szegénységgel akarnánk magyarázni a kamatos pénz elterjedését, akkor feltételezhetnénk, hogy roma és többségi áldozata egyaránt lehet. Ez azonban csak részben van így: kutatásunk alapján mind az adósok, mind a hitelezők között többnyire romákat találunk, de nem kizárólagosan. „Paraszt” uzsorás épp úgy akad, mint roma hitelező többségi adós-körrel – mégis alapvetően roma kötődésűnek tűnik a kamatos pénz²¹. Ennek okaiként azt mondhatjuk el, hogy egyrészt jelentősen különbözik az adott települések roma és többségi társadalmának demográfiai szerkezete: előregedő és csökkenő számú „paraszt”-társadalom szembeesül a fiatal és növekvő számú roma közösségekkel. A nem romák jellemzően vagy elköltöznek az aprófalvakból, vagy annak részben-egészé-

21 Kutatásunkban szinte kizárólag roma válaszadóink voltak, de véleményük egybeesett egyéb terepmunkáink tapasztalataival.

ben az elitjét jelentik, szemben a helyi társadalmakban köznépi státusban álló romákkal. A többségi szegényeknek nagyobb valószínűséggel vannak másutt lakó, nem feltétlenül szegény rokonaik, ismerőseik, akikre alkalmasint támaszkodhatnak. Számukra a helyi takarékszövetkezetek is lehetőségeket jelentenek, s ha csak nincs rossz banki előéletük, valószínűleg kaphatnak hitelt.

Nem minden településen van uzsorás és kamatos pénz, ahol laknak romák és szegények. Mivel azonban nem rendelkezünk ilyen típusú statisztikákkal, csak hipotézisként fogalmazhatjuk meg, hogy minél nagyobb egy településen belül a (mély)szegénységben élő romák aránya, annál valószínűbb az uzsora megléte. Ez a Csereháton akár érvényes is lehet, de tapasztalataink szerint az ország más részein nem feltétlenül az. Ismerünk olyan településeket, melyeken jelentős számú roma kisebbség él, többségük szegénységben, az uzsoráról mégis csupán mint elborzasztó, tőlük idegen példáról hallottak. Vagyis pontosabb az a megfogalmazás, miszerint jövedelmi, megélhetési, demográfiai és antropológiai változók együttese határozza meg azt, hogy a szegénység párosul-e az uzsorával.

Visszatérve a tanulmány bevezetőjében említett gondolathoz: önmagában a szegénység nem okoz ilyen fokú kiszolgáltatottságot, és visszaélést a kiszolgáltatottsággal. Annak, hogy az uzsora kialakuljon, és elfogadott gyakorlattá váljon, valami sokkal mélyebb okának kell lennie. Ezt az okot a helyi közösségek, mikro-társadalmak szétbomlásában, egyfajta anomikus állapot kialakulásában találtuk meg. Nincsenek olyan, helyben elfogadott normák, írott vagy íratlan szabályok, nincs olyan társadalmi szövet, amely megakadályozná, hogy egy közösség bármely tagja rendszeresen és tervezetten, a többiek szegénységének kihasználására építse a megélhetését, és így tegyen szert vagyonra.

Ebből adódóan nem válaszolható meg egyszerűen az a kérdés sem, hogy mit lehet tenni az uzsora-típusú kiszolgáltatottság ellen. Ugyanis a fentiekből következően a kiszolgáltatottságból adódó helyzetek rövid időn belül akkor is újratermelnék a fenti viszonyokat, ha varázsütésre, egy országos konszolidációs program eredményeként mindenki uzsorakölcsöne rendeződne. A jogi-rendészeti szabályozás – jelesül a tiltás és büntetés – szintén csak tüneti kezelés lehetne, melynek árnyékában bár kevésbé nyíltan, és talán kisebb mértékben, de valószínűleg tovább folya az illegális pénzkölcsönzés. Tanulmányunk készítése során felsoroltunk néhány fejlesztési-támogatási módszert, amely segíthetne azon krízishelyzetek megoldásában, melyek az uzsorakölcsön felvételéhez vezetnek. Közös ezekben, hogy mindenképpen helyi, többszereplős kezdeményezések, civil és önkormányzati együttes részvétellel, közösségfejlesztést is tartalmazó programelemekkel. Amennyiben egy ilyen jellegű pilot-programot végig tudnának vinni néhány településen, az – megfelelő kampánnyal párosulva – hólabda effektusként vonzhatná az újabb településeket, és helyi adaptációk születhetnének.